

1. A városi nyilvánosság társadalomtörténete – európai perspektívák a 19. században

A nagyvárosi köztér: a modernitás élménye

A modern kor kezdetét gyakran a múlt század derekára helyezik egy olyan időpontra, amikor az élet megannyi területén párhuzamosan döntő változásokra került sor. Ekkorra lett szembeűnő az iparosodás, a gyáripari fejlődés mélyreható és feltartóztathatatlan folyamata, amely Anglián kívül elsőként az európai kontinens nyugati országait érintette meg. Vele együtt robbanásszerű urbanizáció zilálta szét a tér és ember évszázadok során kialakult és legfőljebb észrevétlenül módosuló, ezért természetesnek ható kapcsolatát. A munka, a lakóhely és a közösségi viszonyok, benne állampolgár és állam kapcsolatával mind-mind új formákat öltöttek magukra, s ezzel megszületőben volt az, amit tömören modern életkereteknek szokás nevezni. Ezekről a folyamatokról és közvetlen eredményeikről a történészek már sokat írtak; másról sem szólnak a „hosszú 19. század” történetét taglaló szakmunkák, mint a modernitás tárgyi feltételeinek fokozatos létrejöttéről.

Jóval csekélyebb az érdeklődés és szerényebb a tudásanyag azt illetően, hogy mi ment végbe eközben az emberek fejében. Pontosabban: hogy ők mit vettek észre az állítólag radikális átalakulásokból, milyen tapasztalatok kísérték és formálták ezeket a tárgyi folyamatokat. Érdekes, hogy a kérdés éppen akkor kezd érdeklődést kelteni, amikor a posztmodern jegyében temetni kívánják a „modernség projektumát”.

Tér és ember viszonyát a modernség tárgyi feltételei döntően a múlt századi nagyvárosi fejlődés eredményeként változtatták meg és alakították „maivá”, amilyenek, általános tapasztalataink szerint, számunkra is adott. Az átalakulás kulcspontja a nagyvárosi tér és nyilvánosság alakjának, funkciójának és jelentésének gyökeres módosulása, melyről Richard Sennett fejtett ki hatásos elméletet. Sennett művének alaptézise, hogy a 19. században mélyreható átalakuláson megy át a nagyváros szférája, vagyis az a mód, ahogyan az emberek megjelennek a nyilvánosság színe előtt, ahogyan részt vesznek a köz életében. „Közülük egyesek aktívan megmutatták magukat a köznek, ők vitték tovább azt az ancien régime-ből átörökített képzetet, miszerint az ember tulajdonképpen színész. Ez az aktív kisebbség azonban a 19. század közepére professzionalizálódott, átalakult hivatásos előadóvá. Tőlük függetlenül létrejött egy másfajta identitás is, a szemlélődők típusa. A szemlélődő csak annyiban vette ki részét a nyilvánosságból, hogy képessé váljék annak megfigyelésére.”¹ Ezt a két szélső magatartástípust legtalálébban a színházzal, pontosabban a másoknak, a közönségnek játszó színész figurájával, valamint az utcával, helyesebben a zárkózott, a másokat, az idegeneket fürkésző járókelő alakjával hozhatnánk analogikusan kapcsolatba. S jóllehet kézenfekvő, hogy a szemlélődés a kevesek nyilvános produkcióját, a színészek, a szerepjátékosok látványát választja tárgyul, ennek elmaradása vagy hiánya esetén sem szűnik meg a passzív megfigyelés a nyilvános viselkedés „normális” példajaként hatni. Amikor a nyilvánosság terepén nincs senki, akire egyáltalán érdemes odafigyelni, akkor a szemlélődők „csendben, egymástól elszigetelt védettségben mozognak ide-oda... Életük lényegét jelenítik meg a festő Degas képei a kávéházban csendben és magányosan üldögélő emberről”².

A nyilvánosság átalakulásának további lényegi ismérve a magán- és a közélet mind határozottabb szétválása és ellentétbe kerülése. A szociabilitás a nyilvánosság számára fenntartott viselkedésből kiszorulván, egyre inkább a magánélettel, a családdal válik azonosossá. A két szféra valódi különbsége – Sennett szerint –, hogy a személyes érzelmek, akaratok és szándékok kifejezésére (a közösség előtti vállalására) attól fogva többnyire csak a magánélet keretein belül nyílik lehetőség, de mind kevésbé megengedett a szélesebb közösség elé vitelük. Ebből fakad, hogy mindaz, ami a magánélet tartalmát alkotja, egyúttal némileg titkos és misztikus is. Ha viszont a valódi nyilvánosság terében a viselkedésnek az önmegtartóztató fegyelem válik zsinórmértékévé, egyre nehezebb, esetenként teljességgel lehetetlen kiismerni a másik ember szándékait, érzéseit és gondolatait, sőt olykor még a társadalmi pozíciója is rejtve maradhat.

Ez a nyilvános viselkedést szűk kordába szorító önfegyelem a beszéd kiiktatásával, a csend imperatívuszával lesz teljessé. Csendben maradni akkor is, amikor valaki vagy valami mély érzelmi hatást vált ki benned, például egy színészi alakítás, egy zenemű meghallgatása vagy valamilyen drámai kifejtetű hétköznapi esemény; új kíváncsi ez, amely a múlt század derekán kezdett teret hódítani mind Párizsban, mind Londonban. A publikum viszonylag gyorsan magáévá tette az önfegyelem normáját, s ezzel a színházi előadás vagy a hangverseny alatti (közbeni) beszélgetés és különösen a hangos tetszésnyilvánítás addig legitim szokása átérté-

kelődött, a bárdolatlanság, a kultúrátalanság ítéletét vonta maga után. A színész, az előadó – tehát a szerepiátszó – mutatványának aktív, sőt interaktív befogadása helyébe a passzív fogadtatás lépett; s ez az átalakulás lassan el is csökevényesítette a befogadás őszinte kifejezésének képességét. A színház és a zenei előadóművészetek világában a század közepére már odáig fajultak a dolgok, hogy a közönség igényelni kezdte: mondják meg neki, hogyan is érezzen, hogyan kellene átélnie a művészi élményt. E feladatnak a feuilleton, az újságok tárcarovata kellett hogy megfeleljen; bennük az író elmondta olvasóinak, hogy őt magát mennyire felkavarta „a” művészet, s mit érzett annak átélése közben.

A passzív befogadói viselkedésnek a színházban meghonosodó attitűdje vált lassanként a nyilvánosság terében zajló viselkedés általános normájává. Mindaz, ami ettől elütött, ami a normát megszegte, deviánsnak minősült és osztálytartalommal telítődött. A kortársak tudatában a látható, a megnyilatkozó szociabilitás elfojtása, az önmegtartóztató fegyelem, a csendben maradás szokássá válása egytől egyig felmagasztosult polgári erénnyé és osztálytulajdonsággá. A másik oldalon pedig ott állt az előbbieket folyton veszélyeztető szociábilis, hangoskodó, iszákos és alapjában fegyelmezetlen munkás, a polgári viselkedésmód kódját elutasító „veszélyes osztály”.

A nyilvánosság előtti megjelenésnek, a testi funkciók szemérmes elrejtésének háttérben ott rejlik az idegenkedés a lét „állatiasnak” minősített megnyilvánulásaitól. „Az evés a nyilvános helyeken, az utcákon teljesen helyénvaló az egyszerű emberek esetében – tartotta a múlt század végi svéd polgári középosztály –, de teljességgel helytelen a jobb családok gyermekei esetében. Ez túlzottan is az animalitással kapcsolódott egybe.”³ Az alsóbb rétegek, a városokba bevándorló munkásság a polgári tudatban mintegy negatív tükörképe volt a középosztály, a polgárság rendjének, amely az önmegtartóztatás és az önfegyelem erényeinek szüntelen gyakorlásán alapult. Ez a rend ugyanakkor megkövetelte a világ állandó és mindenre kiterjeszhető megkettőzését, a „mi” és az „ők” folytonos alkalmazását az élet összes dolgaiban. „A polgári kultúra – mint Frykman és Löfgren írja – mindenhol meghúzta a tiszta válaszvonalakat. Az otthonon belül gondosan elkülönítették egymástól a tevékenységeket és a tereket. A gyermekek világát elválasztották a felnőttekétől, a cselédekét elkülönítették a családtól, különbséget tettek a »magán« és a »köz« között, mindennek megvolt ebben a maga helye... A rend utáni vágy ölt alakot a nyilvános lét megszervezésében is, a kórházi ágyak egyenes soraiban, az iskolai padok elhelyezésében, a gépterem és az idősök otthonainak szimmetrikus elrendezésében. Mindezek a látszólag jelentéktelen részletek annak a küzdelemnek képezték részét, melyet a káosz és a káoszban élők fenyegetése ellen folytattak.”⁴

De ha így áll a dolog, miként tartható fenn a nagyvárosi lét rendje, miként hangolható össze az atomjaira hullt emberi massa, a tömeg milliányi akarata, és egyáltalán milyen kognitív mag vagy mechanizmus biztosíthatja a káosz elkerülését? S van-e egyáltalán ilyen szilárd mag?

Ezért tehát arra keressük a továbbiakban a választ, hogy e folyamatnak milyen történelmi etapjai és külsődleges formái léteztek.⁵ Ehhez a kívánt tudást minde-

nekelőtt a kortársak szellemi érzékenysége, megfigyelései és önelemzéseit szolgáltatják; belőlük következtetünk vissza a nyilvánosság alakváltozásának értelmére és irányára.

Korántsem hiánytalan szemlénket kezdjük az észlelés Engelsnél jelentkező fel-fogásának bemutatásával. Engels – akire a tömeg élménye megrázó hatást gyakorolt az 1840-es évek derekán Londonban – belső értelem és kohézió nélküli maszszaként tekintett a nyüzsgő sokaságra. Mint írja: „Ez a száz- és százezernyi ember, akik a legkülönbözőbb osztályokhoz és rendekhez tartoznak, akik itt egymás mellett elrohannak – vajon nem emberek-e mindannyian, akiknek azonos tulajdonságaik és képességeik vannak, akiknek egyaránt az az érdekük, hogy boldogok legyenek? És vajon, végül is nem ugyanazokkal az eszközökkel és nem ugyanazon az úton kell-e boldogságra törekedniük? És mégis, úgy rohannak el egymás mellett, mintha nem volnának közös céljaik, mintha semmi közük sem volna egymáshoz, mintha csak az az egyetlen hallgatólagos megállapodás volna köztük, hogy mindenki jobbra tartson a járdán, hogy az egymással szembejövő emberáradat ne tartóztassa fel egymást; *de egyiknek sem jut eszébe, hogy embertársát csak egy pillantásra is méltassa.* A brutális közöny és az a tény, hogy minden egyes ember lelketlenül csak személyi érdekeivel törődve magába zárkózik..., az egyes embernek ez az elszigeteltsége, ez a korlátolt önzés mai társadalmunknak mindenütt alapelve, mégsem lép fel soha oly szemérmetlen leplezetlenséggel, oly öntudatosan, mint éppen itt, a nagyváros nyüzsgő tömkelegében. Az emberiség felbomlása monászokra, amelyek mindegyikének külön életelve és külön célja van, az atomoknak ez a világa itt legteljesebb, végső kifejlődésében látható. Ebből következik az is – vonja le a következtetést a szerző –, hogy itt nyíltan megüzenték a szociális háborút, mindenki háborúját mindenki ellen.”⁶

Engelshez hasonló módon észleli és teoretizálja a nagyvárosi tömeget Edgar Allan Poe is, akit Walter Benjamin így jellemez: „azt a fogást alkalmazza – a tömegről szólva –, hogy akár az öltözködésről, akár a viselkedésről van szó, az értelmetlen egyformaság révén juttatja kifejezésre, hogy az emberek, csak személyes érdekeikkel törődve, mennyire be vannak zárva önmagukba, nem pedig a fellépés különbségein keresztül ábrázolja őket”.⁷

Mind Engels, mind Poe annak az embernek a tapasztalati világát dokumentálja, aki úgy érzi, hogy kivész a nagyvárosi létből a szociabilitás, a szociabilitásra való képesség. Hiszen „ahogy a város megtelt emberekkel, ezek az emberek fokozatosan elvesztették egymás közti funkcionális kapcsolataikat. Egyre több lett tehát az idegen, akik egymástól elszigetelődtek”.⁸ Engels jellemző módon arról szól, hogy a tömegben az emberek még pillantásra sem érdemesítik egymást, Poe pedig a mechanikusan működő, elembertelenedett tömegben lehetetlenné váló kószálás, funkciótlan bámészkodás hiányát panaszolja fel.

Ez a máig elevenen ható tömegképzet korántsem az egyetlen lehetséges módja a nagyváros 19. századi mentális befogadásának. A fentivel merőben ellentétes, nagyobb empátiával és érzékenységgel kísért képzetalkotás azoké – így Balzacé és főként Baudelaire-é –, akik hisznek még benne, hogy nem vészett ki egészen a nyilvánosság nagyvárosi formájának értelme.

Miben is áll ez az átélhető és szavakban is kifejezhető jelentés? Hogy válaszolhassunk, térjünk újra vissza a szemlélődéshez, mint ami a modern nagyvárosi ember alapszerepe. A szemlélődés mindenekelőtt az utcai járókelő jellemző attitűdje vagy egyedüli lehetősége, amely nélkülözhetetlen kommunikációs kapcsolatok köze és az idegenek között. A szóbeli érintkezés lehetőségétől megfosztva (emlékezzünk csak a csend imperatívuszára) tudniillik éber megfigyelővé lép vagy léphet elő, és ezzel a reagálás olyan formáit alakítja ki, amelyek megfelelnek a nagyváros tempójának.⁹ Engelsnél éppen az sikkad tehát el, aminek – úgy tűnik – a nagyvárosi lét teremt primátust: a látás, helyesebben a tekintet fontossága. Ennek nemcsak az az oka, hogy a nagyvárosban „a látás határozottan túlsúlyban van a hallással szemben”,¹⁰ hanem az is, hogy a pusztán árnyalatnyi egyéni különbségek gyors és határozott felismeréséhez, azonosításukhoz szintén a vizuális tájékozódás ad egyedüli támpontot. Könnyen belátható, hogy a hierarchikusan szervezett társadalmi élet fokozatos felmorzsolódásával a nagyvárosi nyilvános létből is eltűnik az egyöntetű, ily módon egyezményes jelrendszer. A maguktól értendő jelzések hiányában viszont a városi személyiségnek újból föl kell fedeznie, esetleg éppen magának kell megalkotnia azokat a kódokat, amelyek jelentéssel ruházzák föl a nagyváros kaotikus világát. A vizuálisan észlelt világ apró kis különbségei, a gesztusokon át a ruházkodás megannyi jelzéséig, megannyi pótolhatatlan mankó a tájékozódás és az eligazodás számára. Ámde a vállalkozás sikeréhez a tekintet iskolázottsága, a jelek értelmének a tudása is megkívántatik. Talán Balzac fogalmazza meg legpregnansabban a modern nagyvárosnak ezt a saját-szerűségét. „Balzac fikciójában gyakran ismétlődik az a pillanat – mutat rá Peter Brooks –, amikor a megfigyelőnek unós-untalan a valóságra szegezett tekintete megszerezni kezdi a valóság jelzéseit, majd beléjük hatolva a felszíni formákat elhagyva eljut a jelzések által megjelenített üzenetekig, a társadalmi és lelki jelentés ama együtteséig, amelyek az egyének, a társadalmi csoportok rejtett szövegeit alkotják és amelyek csak így tehetők *olvashatókká*.”¹¹

A megfigyelő – Balzac beállításában – nem, azaz még nem merőben passzív résztvevője a nagyvárosi nyilvánosságnak: keményen megdolgozik azért, hogy megértse, szinte desiffrirozza a város jelentésteli világát, és újraalkossa magában annak látens szövegét. Úgy lép idővel a baudelaire-i flâneur, vagyis a kószáló (csatangoló) a rejtett értelem szakadatlan kifürkészésén fáradkozó balzaci megfigyelő helyébe, ahogy Párizsban fölváltják – a városi nyilvánosság térbeli kereteit tekintve – az árkádot, a passzázsokat a bulvárok, a sugár- és körutak. De e ponton álljunk meg kis időre.

A passzázsok építésének és a nagyvárosokban játszott nagy szerepük tetőpontja az 1822-t követő másfél évtized, a textilipar fellendülésének időszaka. Az üvegtejű, márványfalú passzázsok, Párizs korabeli fő látványosságai, mintegy a mai bevásárlóközpontok korabeli megfelelői, amelyek olykor több háztömböt is keresztülszeltek.¹² A luxuscikkek kínálatának e központjai egyúttal virulens és emlékezetes nyilvánosságteremtő intézmények is, amelyek egyszersmind a fogyasztás köré szerveződő nagyvárosi életforma templomai és a technikai fejlődés bizonyítékai, nemegyszer annak szimbólumai. Hiszen vasvázás szerkezetük jóval

tábol a vas használatán alapuló korabeli technológiai forradalom hű építészeti kifejeződései. Passzázsok, persze, akkortájt Párizson kívül máshol is épültek, elég, ha a ma is működő, kis boltokkal zsúfolt londoni Burlington Arcade-ra emlékeztetünk, melyet 1819-ben építettek.

A passzázs – Walter Benjamin találó megállapítását idézve – átmenetet alkot az utca és a szobabelső között. Az, aki használja, tehát a járókelő, valójában intim bensőséggel él ebben a térben, neki „az utca a lakása, éppúgy otthon érzi magát a házak homlokzatától közrefogva, mint a polgár a szoba négy fala között”.¹³ De ugyanilyen joggal „közenteriőrnek” is nevezhetjük, hiszen a köz- és a magánszféra metszéspontjában álló passzázs „központjai nyilvános térségek, üzletei és kávéházai félnyilvános helyek, amelyekre a középosztály magánlakásaiból közvetlen a rálátás”.¹⁴

A passzázs tartalmilag, de még fizikai tekintetben is szorosan együtt járt a kor első számú tömegszórakoztató intézményével, a panorámával (és a diorámával).¹⁵ „Ha a passzázs – Vidler szerint – kicsinyített városként szemlélhető, akkor a dioráma ezt a várost világméretűvé tágitotta.”¹⁶

A lényeg mindenesetre az, hogy mind a passzázs, mind a panoráma (dioráma) a nézelődés, a tekintet, a látás révén avatja jelenlevővé, résztvevővé és befogadóvá a nyilvánosság előtt mutatkozó nagyvárosi embert. Igaz, némileg másként iskolázódik a szem az egyik, mint a másik esetében. A passzázsok falai között, már említettük, az éber megfigyelő a szemiotikusan megnyilvánuló társas lét rejtelmeit fürkészi. A panoráma nézője viszont egyetlen pillantással méri föl a határtalan horizontot, a körkörösén eléje rajzolt, festett vagy különböző fényhatásokkal megidézett természetet, netán városképet (csatajelenetet). A passzázs az elemzés iránti kifinomult képességet, a panoráma pedig a globális látvány befogadását, a dolgok felülről és egyszerre történő vizuális szintetizálását várja a látás művészetétől.

A panoráma, jóllehet homlokegyenest más előjellel, éppúgy a totális látvány illúziójának elvén nyugszik, mint a híres benthami panoptikum, melynek legismertebb alkalmazási köre a börtön, de gyári üzemként is felbukkan.¹⁷ A horizont új keletű fölfedezése (lásd a hőlégballonok révén feltáruuló perspektívát), a madártávlat vizuális élménye a világ panorámaszerű látványával (sőt látásmódjával) vérteti föl a tömegben elvesző városlakót. Az „összezártság börtönéhez” képest a határtalan szabadság illúzióját keltheti a dolgok felülről történő megtekintése, a totális látvány élménye.¹⁸ Nem véletlen, hogy külön irodalmi műfaj is születik akkoriban, amit Walter Benjamin jellemző módon „panoráma-irodalomnak” nevez, és így jellemez: „Különálló vázlatokból állnak, melyeknek anekdotaszerű előadásmódja mintha csak a panorámák plasztikus előterét utánozná, a bennük foglalt információk készlete pedig mintha a szélesen kitaruló háttérket”.¹⁹ A panoráma szemléletmódja tetten érhető a nem kifejezetten e műfajhoz tartozó művek majd mindegyikében; használatára akad példa Balzacnál, de Baudelaire-nél is. Kettejük között azonban van némi különbség. Mást jelent a panoráma-perspektíva e két érzékeny, mentális reprezentációra teremtett művésznél. A Goriot apó hőse, Eugène de Rastignac túl van már a város birtokbavételén, midőn a Per

Lachaise temető magaslatáról tekint alá a lába előtt heverő Párizsra. Úgy méri fel egyetlen pillantással az egész lent nyüzsgő zavaros világot, mint igazi beavatott, olyan emberként veti rá a tekintetét, mint aki keresztülrágta már magát annak „értelmes és olvasható szövegén”. Hogy mennyire más a magaslati nézőpont jelentése Baudelaire-nél, arra jó példa a „Fájó Párizs” című prózavers-gyűjteményhez csatolt „Epilógus”: Hajtott a jó remény; tudtam, a csúcs felé űz, / s Párizst megnyitja a kilátás magasa; (Szabó Lőrinc fordítása).

Fel- vagy helyesebben kiemelkedni a város forgatagából azzal a határozott szándékkal, hogy feltáruljon végre előttünk annak ezernyi titka – ezt ígéri itt a márdátárvlat, a globális tekintet lehetősége.²⁰

De még mielőtt elmerülnénk a baudelaire-i flâneur világában, foglaljuk össze röviden Párizs fizikai átalakulásának a főbb momentumait.

III. Napóleon uralkodásának egyik, ha nem legmaradandóbb epizódja a főváros gyökeres építészeti megújulása. A grandiózus munka operatív irányításával megbízott tisztségviselő, a prefektusi címmel és 1853–1870 között teljhatalommal felruházott George Eugène Haussmann után a rekonstrukciót Párizs „haussmannosításának” is szokták nevezni. Nem célunk e történet hű és részletes bemutatása, csupán azt emeljük ki, hogy a város „haussmannosítása” egyik döntő eredményeként a bulvár és a sugárút lépett elő a nagyvárosi (nyilvános) szféra első számú színterévé.²¹ Azaz a kör- és a sugárút lett a passzázs örökösévé, s ezzel a felvilágosodás egy századdal korábbi utópisztikus elképzelése vált kései valósággá. A kör- és a sugárút tengelyeire felfűzött modern nagyvárosi utcahálózat, mint köztudott, katonai megfontolásokból is indokoltnak tűnt: a széles utak már nehezen barikádozhatók el, alig védhetők a reguláris haderővel szemben. De nemcsak hadászati, hanem egyéb racionális megfontolások is mellettük szóltak. Nevezetesen: a nagyvárosba zsúfolódó embertömeg és áruháalmaz mozgásához-mozgatásához is jól áttekinthető, széles útfelületekre nyílt igény, tehát forgalmi útvonalakként is a bulvár és a sugárút ígérkezett a legjobb téri megoldásnak. S mindez „szépészeti”, tehát városesztétikai követelményekkel párosult. Haussmann korábbi eszményekben fogant urbanisztikai elgondolásai a horizontális látvány szabad érvényesülésének dogmáján nyugodtak. Ennek gyakorlati létrejöttéhez viszont két feltételnek egyidejűleg kellett teljesülnie. Egyrészt annak, hogy az „egy pontba tartó horizontális vonalak törés nélkül és sebesen vezessék a szemet a látvány végpontja felé, ahol az megnyugodhat egy szép és szokatlan záróponton. A követelmény első fele egyöntetűre tervezett homlokzatok folytonosságát igényli. A követelmény másik felének elmaradása pedig a látvány végpontjáiig jutó szem számára csalódást okozna. Ez arra indítaná a tekintetet, hogy visszakalandozzon az utat szegélyező homlokzatokra, ám hamar belefárad az egyéni jelleget nélkülöző monotoníájukba”.²²

A körút (a sugárúttal egyetemben) a 19. századi városiasságot szimbolizálja és válik a modern nagyvárosi létfeltételek közepette átalakuló nyilvánosság egészen újszerű fizikai keretévé. Újszerűsége abban is megnyilvánul, hogy létrejöttével kitarja a várost annak összes lakója előtt, mert lehetőséget teremt rá, hogy az emberek nyilvános élete ne szorítkozzék közvetlen szomszédságuk körzetére, hanem

benyomulhasson a belváros területére is. „Csak most, az elszigetelt sejtek fűrtjeiben zajló élet évszázadai után vált Párizs egységes fizikai és emberi térré” – fogalmazza meg Bermann.²³

A nagyvárosi tér modernizálása képezi a háttérét az utcai élet eltömegesedésének, amely, mint az „idegenek végtelen parádéja” működteti ezt a városi nyilvánosságot. Ennek természetéről elsőként, ám leghitelesebben a század közepi párizsi poéta, Baudelaire adott számot a flâneur élményvilágának megszólaltatójaként.

Vajon mutatkozik-e különbség és az miben határozható meg a passzázs közenteriórjeiben otthonosan mozgó *éber* megfigyelő és a körút kószálója között? Ez a különbség nem mondvasnált, valóban létezik, még ha többnyire észrevétlenül el is sikkad. Walter Benjamin is a passzázsokkal kapcsolja egybe a flâneurt, s a körutak 1850-nel kezdődő korszakában pedig az áruházakban véli megtalálni a csatangoló járókelő képletet székhelyét. Mint írja: „Ha a passzázs a klasszikus formája az utcának mint enteriőrnek – ahogyan az utca a kószálónak megjelenik –, akkor az áruház nem más, mint a forma hanyatlásának a megtestesülése. A végén az áruházba húzódik vissza a kószáló. Kezdetben az utca vált enteriőrre, most pedig ez az enteriőr válik utcává a számára, s úgy bolyong az árunak ebben a labirintusában, ahogyan egykor a városában.”²⁴

A flâneur – Benjamin szerint – maga az éber megfigyelő, aki „röptében csípi el a dolgokat”, s ezzel a maga részéről Sennett is egyetért. Ennél azonban többről is szó van. Lehetetlen nem látni, hogy Baudelaire részben vagy egészben már a körutak világában él, aminek az időbeli egyezés az oka, de az életvitel is ezt tanúsítja. „Az elveszített dicsfény” című prózaverse egészen nyilvánvalóan ezt az élményvilágot reprezentálja.

– Nahát! Ön itt, kedves uram: Ön, ilyen rosszhírű helyen! Ön, aki kvinteszenciákat iszik! Ön, aki ambróziát eszik! Ez azután csakugyan meglep!

– Kedves barátom, tudja, mennyire félek a lovaktól meg a kocsiktól. Mikor az imént nagy sietve átjöttem a körúton és ide-oda ugráltam a sárban, át azon a mozgó káoszon, ahol a halál egyszerre vágat felénk minden oldalról, egy hirtelen mozdulatra az aureolám lecsúszott a fejemről, és bele a kövezet sarába. Nem volt bátorságom fölkapni:... És, íme itt vagyok, éppúgy, miként látja, ahogyan ön!

(Szabó Lőrinc fordítása)

Vitathatatlan azonban, hogy a passzázsokban otthonos flâneur és a balzaci megfigyelő különbözik is egymástól. Az utóbbi afféle amatőr detektív, jóllehet Baudelaire, aki maga is flâneur, nem ír detektívtörténetet, nem úgy, mint a költőre is hatást gyakorló Poe; talán, mert „ösztonstruktúrája lehetetlenné tette számára, hogy azonosuljon a detektívvvel. A számítás, a konstruktív mozzanat nála az asszociális elemek oldalán van” – szól Benjamin megfigyelése.²⁵ Ami pedig a bulvárszerű nagyváros elidegenedett, tömegtársadalmi voltának következménye. Illuzió enteriőrre tett utcáról szólni ott, ahol az egyes ember pusztán “tömegbe beékelődő járókelő”, olyan valaki tehát, aki bár élvezzi az emberek társaságát, mégis magányos közöttük. S éppen ez Baudelaire flâneurjének a lényege, hiszen mint

Benjamin meg is jegyzi: „Baudelaire szerette a magányt, de a tömegben akart magányos lenni.”²⁶ A detektív hajlamú éber megfigyelő eltűnik a modern metropoliszból, s helyét a csak báméskodó veszi át, melyről a kortárs Fournel írja: „Teljesen feloldódik a külvilágban, annyira elkábul tőle, hogy elfelejtkezik saját magáról. Az eléje táruló színjáték hatására a báméskodó személytelen lénné válik, nem is ember többé: közönség lesz belőle.”²⁷

Baudelaire átmenetet képez az éber megfigyelő és a már inkább képzettársítások útján tájékozódó, passzív és magányos bémész járókelő között, aki a tömegtől némileg elhúzódva, de a tekintetét rajta nyugtatva merül el a nyilvános létben. S erre a körút számos félnyilvános intézménye, főként a kávéház, fizikailag is lehetőséget teremt számára.

Tudott, hogy a század derekától – kivált a körutakon – gomba módra elszaporodtak a járdát is lefoglaló kávéházak. A kifejezetten a közép- és felsőbb polgári rétegek látogatta kávéház úgy szolgált a félnyilvánosság színteréül, hogy bár látogatói megjelentek a nyilvánosság előtt (a tömeg láthatta őket és ők is szemmel tarthatták a járókelőket), benne az elvegyülés is lehetséges volt, ám itt az ember mégiscsak egyedül, a sokaságtól külön, fizikailag is kívül maradhatott. A kávéház tehát „az a hely, ahol az emberek nyilvánosan is magukban, illetve kölcsönös meghittségben lehetnek, anélkül, hogy fizikailag egyedül lennének”.²⁸ Félnyilvánosnak is azért nevezzük, mert nem teljesen nyitott a nyilvánosság előtt, s csak azok férhetnek hozzá, akik fizetnek a használatáért. Az már további jellegzetessége, hogy ráadásul egyben magántulajdont is képez.

A kávéházba visszaszoruló nagyvárosi ember nem adta még fel a reményt, hogy éber megfigyelőként pásztázza tekintetével az utcai tömeget. De mint Baudelaire egy másik prózaversében, „A szegények szemében” olyan szépen megfogalmazta: a szabadon kószálónak ez a vállalkozása kétségbeesetten reménytelen: „...nehéz érteni egymást, drága angyalom, és annyira közölköztelen a gondolat még azok közt is, akik szeretik egymást” (Szabó Lőrinc fordítása). Azaz, a tekintet, az „iskolázott szem” révén a tájékozódás mind kevésbé elégséges a tudáshoz, és legfőlegbb képzelgéshez, spekulációkhoz, Walter Benjamin kedvenc kifejezését használva, fantazmagóriákhoz segíthet hozzá.

S ezen a ponton meg is szakítjuk a modernitás élményének vajúdási folyamatát bemutató és elemző elbeszélést. Mindaz, ami a történet folytatásáról elmondható, kétségkívül Georg Simmel, a századfordulón a modernitás problémái iránt különös érzékenységet tanúsító német szociológus közvetítésével oldható meg a legsikeresebben. A nagyvárosi nyilvános létben testet öltő modernség tapasztalata az ő fogalmi (szociálpszichológiai) értelmezésében nyeri el azt a fajta reprezentációt,²⁹ melynek Baudelaire (vagy éppen Balzac és mások) voltak korábbi megalkotói.

A nagyvárosi ember: az „idegen” és a tér mint attribútum

A modern kort, a 19. és a 20. század városait vizsgáló történészek roppant kiterjedésű, hallatlanul népes és szociálisan módfelett kevert, nemegyszer kaotikus települések képezik kutatásai tárgyát – kivált, ha figyelmét a nagyvárosok kötik le.

Pusztán antropológiai szempontból, a városlakók közösségi viselkedését és mentalitását alapvetően és legtartósabban meghatározó tény, hogy idegenek egymáshoz képest. Arról a helyzetről, amit az „idegenek idegenek között” kifejezés jelöl, Georg Simmel és Alfred Schütz írt ma már klasszikusnak számító szociológiai eszszéket. Simmel „A nagyváros és a szellemi élet” című, közismert és méltán híres írásában azt a tézist állította fel, hogy a pénzgazdaság központjaiként s lerakataiként létrejövő nagyvárosok lakói az ingergazdag és túlracionalizált városi tömegtársadalomban lelkileg fásulttá válnak. Ez a blazírtság az ára az egyéni érvényesülés sikerének, amely nem mély érzelmi kapcsolatot kíván előfeltételül, hanem maximális racionalitást. Mint írja: „a nagyvárosi ember... szíve helyett a fejével reagál, amely megvédi külső környezete fenyegetően áradó folyamataival és ellentmondásaival szemben. A lelki kiváltságok helyébe megnövekedett tudatossága lép. A nagyvárosi életforma alapját képezi a felfokozott tudatosságnak és az értelem fölényének minden nagyvárosi típusú emberben”.³⁰ S mindez miért? „A sok ember együttléte”, a nagyvárosi típusú társas kapcsolatok fölöttébb változatosak és összetettek, ráadásul a szükségletek kielégítését a piac személytelen mechanizmusa látja el. A kettő együtt eredményezi, hogy a nagyvárosi élet mechanizmusa elképzelhetetlen az összes cselekvés pontos összehangolása nélkül, ami komolyan befolyásolja az élet stílusát és a lelki beállítottságot. „A precizitás, a kiszámíthatóság és az egzaktság a nagyvárosi lét komplexitásánál és kiterjedtségénél fogva beépül az életbe, és a legbensőbb módon kapcsolódik a pénzgazdálkodáshoz és a szellemiséghez.”³¹

Schütz, aki implicite osztotta Simmel elgondolását a modern városi élet túlzottan intellektuális, szélsőségesen racionális követelményrendszeréről, a problémának két alappontjára fordította figyelmét: 1. arra a helyzetre, amikor az „idegen” igyekszik integrálódni egy már megállapodott csoportba; 2. arra a helyzetre, amikor ez az integrálódási törekvés – az előbbi esettel ellentétben – kudarcba fullad és az egyén marginális pozícióba kerül. Az idegen paradigmája és azon belül az a probléma, hogy az idegen asszimilációs igyekezete eredményes vagy sikertelen, Schütz számára alkalmat nyújt arra, hogy feltárja az integrálódásra vágyó individuum és az őt befogadni kész vagy a közeledés elől éppenséggel elzárkózó csoport „tudását”, egymásról kialakított tapasztalatát.³²

Elhagyva most már a steril elmélet magaslati pontját, az „idegenek világának” történeti értelmezése empirikus bizonyosságok keresésére ösztökéli a kutatást. Ez a törekvés szülte azokat a történeti-fogalmi keretben kifejtett elméleti sémákat, amelyek a modern város egyik döntő differentia specificájának tekintik az élet magán- és közsférára történő egyértelmű szétválását. A még térbelileg is nyomon kísérhető folyamat jelentőségének a tudatosításával a 18–20. századi nagyvárosok antropológiai megközelítése is rendező elvül fogadta el az élet eme kettősségét. Hiszen az idegen, ahogyan Lyn Lofland fogalmaz, az az egyén, aki személyében a többiek előtt ismeretlen, de vizuálisan számukra hozzáférhető és az idegeneknek ez a világa a város közterein konstituálódik. Köztérre pedig azt kell érteni, ami elvileg és jogilag mindenki számára korlátlanul hozzáférhető, birtokba vehető és a céljaira használható. Ennek megfelelően a magántér, a magánszféra eggyé válik a családi intimitással, az otthon privát terével és világával.³³

Az idegenek fogalmi bázisán nyugszik nem egy, az 1970-es években napvilágot látott hatásos elméleti konstrukció is. Közülük az egyik Lofland nevéhez kapcsolódik. Már idézett könyvében kifejti, hogy az idegenek számának szakadatlan növekedése, valamint a városi társadalom fokozódó összetettsége, a városi élet sokfunkciós jellegének az erősödése nyomán mélyrehatóan átalakult a nyilvános emberi viselkedés értelme és jelentése, változott e viselkedés észlelésének a módja és tartalma. A változás lényege az, hogy a városlakók kezdik újfajta módon megszerezni a városi népeiséget, az idegeneket. Lofland elméleti sémája szerint a városi élet a preindusztriális korban biztosan hagyatkozhatott a megszerezés, valójában a tájékozódás, az eligazodás során a külső megjelenés jeleire (apparential ordering). Ami, írja, „biztosítja számunkra, hogy sokat megtudjunk az idegenről, akire ránézünk, mert viszonylag megbízható pontossággal »elhelyezhetjük« őt pusztá testü megjelenése, a ruházata, frizurája, sajátos jegyei stb. alapján”.³⁴ E jellegzetesen antropológiai gondolkodásmód háttérében a kultúrának és a társadalomnak kommunikációs rendszerként való felfogása áll. Ennek értelmében a kultúra maga egészében voltaképpen nyelv, melynek grammatikáját azok a szabályok képezik, amelyek előírják, de legalábbis befolyásolják, hogy hogyan étkezzünk, mit és hogyan hordjunk magunkon; de nemcsak nyelv, hanem „jelek rendszere” is egyúttal, amely szöveggént „olvasható”, megfejtendő. A jelek, melyek jelentésének megfejtésére a kutató vállalkozik, változnak az időben, a térben, de attól függően is más lehet a jelentésük, hogy hol, milyen szituációban használják őket; ugyanakkor a velük élő egyén maga is átalakíthatja azokat, de persze a jelek bizonyos értelemben szintén manipulálhatják használóikat. A kultúrának mint kommunikációnak a fogalma azzal az előnnyel jár, hogy feltárhatjuk a specifikus „szövegek” közötti kapcsolatokat és kölcsönhatásokat azzal a társadalommal, amely megalkotta, majd több-kevesebb intenzitással használta is őket.³⁵

Visszatérve Lofland gondolatmenetéhez: szerinte a modern ipari város megjelenésével az osztályozásnak merőben új válfaja kezd meghonosodni, amelyet ő a térbeli elrendezés kifejezésével jelöl. Ez a metódus, írja, „lehetővé teszi számunkra, hogy sokat megtudjunk az idegenről, akire ránézünk, mert sokat tudunk arról, hogy egy bizonyos térbeli helyen várhatóan »kit« találni”.³⁶ Az idegeneknek a boldoguláshoz, az élet kiismeréséhez nem elegendő többé a pusztá vizualitás, a belőle fakadó „tudás”; nem kellően hatékony többé önmagában a gyakorlott szem, az „iskolázott” tekintet, hogy orientáljon bennünket a nagyváros személyesen ismeretlen lakóinak identitása felől. A test külső megjelenésének jele alapján nem érthető („olvasható”) többé megnyugtatóan a város „szövege”; fel kell azt váltani annak szüntelen megfigyelésével és kellő tudatosításával, hogy mi a dolgok (és az emberek) térbeli rendje és helye, hogy az ilyen és ilyen identitású (társadalmi állású) egyének és csoportok, vagy ez az a tevékenységi forma hol is helyezkedik el a város térképén.

A nyilvánosság pluralizálódása: városi mikroterek

Mit kell azon érteni, hogy a nagyváros nyilvánosság-szférája funkcionálisan egyszerűsödik, miközben határozottan elkülönülnek egymástól a kifejezetten a magán- és a nyilvános viselkedésnek fenntartott téralakzatok? Mindenekelőtt arra kell itt gondolni, hogy például az utcai és egyéb köztér nem tolerálja többé a magánéleti megnyilvánulásokat, vagy legalábbis csökken az esélye minden magánéletnek minősülő életfunkció ottani megjelenésének. Holott a megelőző századokban az utca minden további nélkül egyaránt szolgált a köz- és a magánélet (persze ekként talán nem is definiált) terepe gyanánt. „Ez a középkori utca – jegyzi meg Ariés –, akár a mai arab utca, nem ellentétes a magánélet intimitásával, e magánélet külső meghosszabbítása, a munka és a társadalmi kapcsolatok családias kerete. Amikor a művészek viszonylag megkésve megpróbálják a magánéletet ábrázolni, először az utcán ragadják meg, mielőtt követnék a ház belsejébe. Nagyon is lehetséges, hogy a magánélet legalább annyira, ha nem inkább az utcán zajlott, mint a házban.”³⁷

Az individualizmus szelleme, az intimitás belső szükségletté válása, az életviszonyok materiális elemeinek a fejlődése (a civilizálódás) és egyéb fejlemények nyomán mindinkább megszilárdult a világ külsőre és belsőre szétágazó rendje. A 19. század végén azután szinte általános az az érzület, hogy az egyes egyént komolyan veszélyezteti, fizikai és erkölcsi tekintetben egyaránt sérti az utcai élet nyilvánossága.³⁸ A szóban forgó folyamat az angolszász országokban vált végletessé (viktorianizmus), jóllehet mindenhol mélyreható következményekkel járt a nagyvárosok, első helyen a fővárosok tárgyi felépítésében és térszerkezetében. Egészen más külső illette meg – stílusát tekintve is – a középületeket, mint a csak lakás céljára emelt közönséges épületeket; ráadásul az egyik és a másik térbelileg is jól elkülönült egymástól, mint lakónegyed és üzleti vagy kormányzati negyed.

De nemcsak erről van szó. A körút és a sugárút, a 19. századi modern urbanitás e két szimbólumértékű zseniális találománya s egyúttal megtestesülése, gyakorlati funkcióknak is kiválóan megfelelt. Túl azon a közismert katonai megfontoláson, hogy az utak kiszélesítésével és a külvárosok rendszertelenül épített negyedein való keresztülvezetésével hatékonyan vessenek gátat a lázadásra hajlamos városi népesség barikádépítő lehetőségeinek, ez a városi térszerkezet (utcahálózat) volt egyszersmind a legmegfelelőbb a nagyvárosi ember- és árutömeg gyors áramlásához-áramoltatásához is. Az utca e formájával vált valósággá a járművek előretörése a gyalogosok rovására, ekkor és itt vette kezdetét az utcának egyoldalúan a járműforgalom céljaira történő kisajátítása. Ez viszont parancsoló követelménnyé is tette a forgalomban részt vevők, az emberek és a járművek összehangolt mozgását. A szabályozás arra irányult (és irányul ma is), hogy fennakadás nélkül biztosítva legyen a mozgások koordinált folytonossága. A folytonosság fenntartásának szükségessége minősíti funkciótlanak a pusztá lézengést, a tömegmozgásokat akadályozó „értelmetlen” utcai jelenléteket. Az összevissza tartó mozgások koordinálásának várva várt technikai megoldását – távlatosan – az 1905 körül elsőként az Egyesült Államokban alkalmazott közlekedési lámpa hozta meg. Az így sza-

baddá tett, ugyanakkor megrendszabályozott utcai (körúti és sugárúti) ember- és járműforgalom ettől a pillanattól kezdve felrúgott minden idő- és térbeli korlátot; a város összes zugába behatolva a maga tempóját kényszerítette rá a város-lakók időbeosztására, hogy „mozgó káoszszá” változtassa, lényegítse át a modern nagyváros, a metropolisz életét.³⁹

Az imént mondottakból következik, hogy az utca mint a nyilvánosság színtere, aligha játszhat többé átfogó szerepet; immáron nemcsak a magánéleti, de a szociabilitást megengedő „közéleti” viselkedésformáknak is mindinkább ellensé- gévé lesz. A találóan a sivatag képzetével jellemzett század végi párizsi körút és sugárút⁴⁰ mellett, – ám térben tőle elkülönülve, – így kezdtek megsokszorozódni azok a nyilvános társas élet céljait szolgáló közterek, amelyek utóbb pótolják az utca kieső nyilvánosságát. Azt nem állítjuk, hogy a 19. században születő modern nagyváros elsőként hozta létre a közterület egymástól egészen elváló, speciális résztevékenységeknek fenntartott mikrotereit. Korábban sem volt teljesen ismeretlen, hogy a köztér adott válfaja egyetlen meghatározott tevékenységet szolgál ki. Ami viszont kétségtelül újdonság, az a specializált terek számbeli megszaporo- dása és merev „szakosodása”.⁴¹

A résztevékenységeknek megfelelő egyfunkciós mikroterek kialakulása mögött döntő tényezőként hatott a munka- és a lakhely terjedő (véglegessé soha nem váló) szétválása, tudniillik, hogy a családi gazdaság mind többek életében családi bér gazdasággá, majd családi fogyasztási gazdasággá alakult át, s a munkavégzés térbelileg is az otthonon kívül koncentrált. A városi nyílt terek használatát illetően ennek mélyreható következményei vannak. De túl ezen, városi parkok, folyó- és tópartok, hegyek és városkörnyéki erdők stb. adtak fokozatosan otthont a természeti környezettől mindinkább elidegenedett város-lakók munka utáni időtöltésének, hogy a természettel való újratalálkozás vágyának hódolhassanak. A hétvégi kirándulás szokásának elterjedése igen prózai velejárója a modern nagyvárosi ember életvitelének. „A szabadidős tevékenységek modelljei nemcsak a város- son belüli lehetőségek és magatartások változásait tükrözték vissza, hanem az azon túli környezethez való új viszonyt is. Ebben az időszakban (az 1920-as évek- ben – Gy. G.)⁴² az olyan nyílt terekre, mint a Casa de Campo vagy a Sierra Navacerrada, történő kijárások mind divatosabbak. Hegymászás, síelés és a természetimádat... mind részei lettek a liberális polgárságot képviselő ifjak életmód- jának” – olvassuk egy Madridról szóló tanulmányban.⁴²

Továbbá: adott épületek afféle közenteriőrök módján – a félnyilvánosság kere- tei között – kezdik kielégíteni a társas együttlét, a közvetlen, ám nyilvános érint- kezés nem lankadó szükségletét. Itt, ezekben az épületekben rendezkednek be a társadalom vagyoni és presztízshierarchiáját leképező klubok, kaszinók, olvasó- körök, munkásotthonok, egyéb társaskörök nyilvánosságfórumai. Szintén a nyil- vánosság zárt térbe kényszerített formájaként honosodik meg a kulturális intéz- mények egész sora, a régóta létező színházakhoz felzárkózó közkönyvtár, képtár, múzeum vagy a cirkusz és századunkban a mozi stb. Látogatóik bennük egyéni érdeklődésüket egyénileg, nem feltétlenül közösségi módon, viszont elvileg min- denki által egyaránt hozzáférhető helyen (közös helyiségben) elégíthetik ki. Hiri-

nek egyedül csak az képezheti akadályát, hogy a látogatásukért (használatukért) követelt anyagi hozzájárulást, a belépti díjat széles néprétegek sokáig nem tudták megfizetni.

A nyilvánosság szociális-fizikai terének újabb sajátos változatát a fogyasztási szükségletek egyéni, de közösségi keretek közötti kiszolgálására specializált éttermek, kocsmák, bárók, egyéb énekes vagy táncos szórakozóhelyek, valamint az üzletek és kivált az áruház alkotják. Nem feledhetők végül a „közlekedő ember” funkcionális térigényéből megszülető nagyvárosi vasúti pályaudvarok,⁴³ melyekhez századunkban buszpályaudvarok és a repülőterek csatlakoznak. A vasúti pályaudvarok ugyan csak egyetlen funkció céljából épültek a múlt század derekán és második felében, gyakorlatilag viszont tágabb nyilvánosság-szerepet olvasztottak magukba. A pályaudvari élet elengedhetetlen kellékei, az étterem (helyesebben csak resti), a postahivatal, a boltok stb. mind-mind hozzájárulnak ezen intézmény funkciógazdagodásához.

A magánélettől elkülönülő közszférának és a köztérnek ez a szétaprózódása ugyanakkor oldotta is a nyilvános viselkedést erősen gúzsba kötő polgári kódokat. Az utóbbiak az önfegyelem, a visszafogottság, és az idegenek, tehát a nagyvárosok tömegtársadalmát alkotó individuumok közötti személyes érintkezés erős korlátozása jegyében változtatták – Sennett kifejezésével – „holt térré” a nyilvános megjelenés színtereit. Persze csak lazított e kódok merevségén, de nem helyezte azokat hatályon kívül. Ám a változatok vizsgálata nem tartozik futó áttekintésünk körébe. Annyit azért megjegyezhetünk, hogy a viselkedés, a nyilvánosság számára szóló magatartás új értelme korántsem tekinthető spontán folyamatok eredményének, mert nagy része volt benne az irányításnak, a hatalmi eszközökkel kikényszerített alkalmazkodásnak, a morális ideologizálással kísért rendőri erőszaknak. Beszédes példái ennek a köztér használatával kapcsolatban megfogalmazott helyi szabályozások, városi törvények és maga a mindennapi rendőri gyakorlat.

Igen leegyszerűsíténék a képet, ha a „magán” és a „köz” fogalmainak elválását elintézettnak gondolnánk az otthon és a rajta kívüli világ kettősségével. Nemcsak azért nem kielégítő ez a beállítás, mert maga a külvilág is – láthattuk – különböző minőségű terek sokaságára osztódott szét, melyek a merev oppozícióban szemlélt magán- és közszféra kisebb vagy nagyobb fokú elegyítését valósították meg. Ha az utcát tekintjük a köztér legszemélytelenebb, legsemlegesebb megnyilvánulásának, mennyivel több a személyes és szociális elem az olyan félnyilvános köztérben, mint amilyen a kávéház, nem is beszélve például az exkluzív klubok, kaszinók világáról. De jellemző különbségek állhatnak fenn e tekintetben ugyanazon „köztér” használói között is. Merőben másként viselkedik az étteremben (szórakozóhelyen) az alkalmi és a törzsvendég, illetőleg az, akinek ez a munkahelye (pincér). Az utóbb említett személy számára a semleges, idegenekkel benépesített köztér már szinte személyes jelleget ölt, melyben „otthon” van, amely tehát már inkább félprivátnak bizonyul számára.⁴⁴

De azért sem elégedhetünk meg az otthon és a rajta kívüli világ kettősségének pusztá feltételezésével, mert a privátnak számító otthoni világ sem egészen men-

tes a „köz” és a „magán” dichotómiájától. Újfént az angolszász országok múlt századi fejleményei mutatják legplasztikusabban, hogy az otthon falai között is bekövetkezett a terek feldarabolása s megsokszorozódása. A tágas közép- és nagypolgári lakásokban, majd idővel a kontinensen megszokottnál jóval nagyobb munkáslakásokban is megfigyelhető a helyiségek, a szobák funkcionális megosztására való törekvés. Mindenekelőtt elkülönült egymástól a család és a háztartás lakrésze – az utóbbi, a konyhán kívül, felölelte a cselédszemélyzet szobáit is. A családi lakrészt tovább differenciálta a kor és a nem: a felnőttek éppúgy elkülönültek a térben a gyerekektől, mint amennyire a felnőtt férfi és nő szintén külön húzódott a lakás egy-egy szögletébe. Sőt a közösen használt helyiségek is szegregálódtak nemek szerint: az ebédlő inkább a férfiak, a szalon inkább a nők szférájához tartozott. Számunkra itt most mégis az a döntő, hogy rámutassunk: az otthon privát terén belül is kialakult a „magán” és a „köz” megosztottsága. A „családi szobák” állományán belül a hálószoba képviselte a teljes intimitást és a szalonban valósult meg az otthonba becsempészett nyilvános tér. Már maga a helyiség eredete is beszédesen vall erről. Mint az amerikai szalonokról írott könyvében Grier igazolja, a lakások szalonjait időben megelőzte és megelőlegezte a nyilvános szalon. Ez utóbbi, mint szállodák, vasúti szerelvények, gőzhajók tartozéka, igen gyakori a múlt század második felében az Egyesült Államokban. Ezeknek a szalonoknak alapvető szimbolikus funkciójuk volt, hogy a középosztályi kifinomultság és elkülönültség látható megnyilvánulásaiént szolgáltak.⁴⁵

Nem állítom, hogy a középosztályi otthonok univerzális lakrésze, a szalon, minden esetben a nyilvános szalonok leszármazottja. Tény viszont, hogy értelmük és szerepük mindenhol teljesen azonos: csak és kizárólag házi társas összejövetelek céljaira használják, köznapi használatára nincsen példa. Mint az otthon kívül felé fordított arca, a szalon különösen alkalmas a hivalkodásra, a magamutogatásra, a reprezentációra. Innen ered, hogy ebbe a helyiségbe zsúfolják a legtöbb értékes bútort és dekorumot, ide összpontosul egy-egy otthon ingóságából az értékek zöme.⁴⁶

Általánosságban érvényes, jegyzi meg Daunton, hogy minél inkább differenciálódik a lakáson belüli tér, annál nagyobb hangsúlyt kap a magán- és a közszféra közötti szigorú különbség.⁴⁷ De vajon milyen ökológiai struktúra és szociális tér-szerkezet képezi ennek a hátterét?

Várostervezés – fertőtlenítés – szegregálás

Az utca személytelen és semleges voltának fokozatos megteremtése a 19. század folyamán végig lankadatlan erőfeszítésekre ösztönözte a hatóságokat. Különösen hatványozottak voltak ezek az erőfeszítések a munkásnegyedeken belül, ahol az utcák, egyéb közterek, sőt nemegyszer a lakások szorosabb hatósági-rendőri felügyelete éppen arra irányult, hogy a közszféra polgári normáinak gyakorlati érvényt szerezzen. De miért a fokozott figyelem történetesen itt, és mondjuk nem a belvárosban? Ennek legalább két oka van: egyrészt a nagyvárosok meglehetősen polarizált társadalmi szerkezete, melyben többnyire az alsóbb rétegek, a munkás-

rétegek, a proletár társadalmi csoportok alkották a számszerű többséget; ám mellettük átlagost meghaladó mértékben voltak jelen a leggazdagabb, legtöbb hatalmi befolyással és presztízzsel rendelkező vezető osztályok tagjai is. Ebben az éles osztálykülönbségektől szabdalt városi társadalomban az embercsoportok térbeli elhelyezkedésének kulcsjelentősége van. Olyannyira, hogy az eltömegesedő, népességszámában hihetetlenül felduzzadó nagyvárosi társadalomban a pusztta tájékozódás, az eligazodás megkívánta megismerés elsődrendű eszközévé a térbeli lokalizáció válik. Ebből ered, hogy a nagyvárosok szociális topográfiája a „hosszú 19. század” évtizedeiben alapvetően átalakult.

A hatósági figyelem egyoldalú irányának másik oka, hogy az egyes társadalmi makro- és mikrocsoportok eltérően vélekednek a nyilvánosság jellegéről és határáról, s ennek megfelelően köztéri viselkedésmódjuk is szembetűnő különbségeket mutat. Vegyük elsőként szemügyre a nagyvárosok ökológiai felépítésében bekövetkezett döntő átalakulást, amelynek hatására a nagyvárosi ember a vizuális rendszerezésről kénytelen áttérni a térbeli lokalizációra – mint a dolgok és emberek közötti eligazodás fő metódusára.

Már Engels rámutatott, hogy Párizs (vagy más nagyvárosok) „haussmannosítása”, tehát Haussmann példáját követő gyökeres átépítése nyomán a társadalmi osztályok térbelileg a korábbinál távolabb kerültek egymástól. Mint írja: “A »Haussmann« szón azt az általánossá vált gyakorlatot értem, amely abban áll, hogy áttörük a munkásterületeket, különösen, ha nagyvárosaink központjában fekszenek... Az eredmény mindenütt ugyanaz, akármilyen különböző is az ok: a legbotrányosabb utcák és kis sikátorok eltűnnek..., máshol azonban nyomban újra keletkeznek, gyakran a legközelebbi szomszédságban.”⁴⁸

A várostervezés eszméjének múlt század közepi megfogalmazása, majd elsőként Párizsban történő gyakorlati megvalósítása (1853-tól)⁴⁹ nem csekély mértékben éppen a felső és az alsó társadalmi csoportok minden addiginál teljesebb fizikai elkülönítését célozta. Az egyre heterogénebb és zsúfoltabb nagyváros népességének tervezés útján megvalósítandó térbeli hierarchikus újraosztása mögött, más motivációkkal együtt, különösen a járványoktól való páni félelem hatott. Ha volt megfogalmazott érvrendszere, „nyelve” a korabeli várostervezőknek és a lakáskérdést problémaként tételező reformereknek, az egy alapjában egészségügyi-orvosi szemléletben gyökerezett. A várostervezők és a lakásnyomor csillapításán elmélkedő-fáradozó reformerek diskurzusa, fogalmi nyelvezete telis-tele volt a fekély, a ragály, tehát az orvosi patológia megannyi egyéb kifejezésének metaforikus használatával. Nem kivétel ez alól maga Haussmann sem, akinek kedvelt metaforája szerint a várostervező tulajdonképpen az a sebész, aki a város, Párizs testének az egészsége végett kényszerül átfogó sebészi-műteti beavatkozásra egész városrészek lerombolása (kivágása, eltávolítása), és újak felépítése (beültetése) útján.⁵⁰

S jóllehet a közegészségügyi, vagy inkább a társadalom-patológiai szemlélet társadalomalakító vezérelvvé, egyenesen ideológiává magasztosulása joggal hivatkozhatott a 19. századi nagyvárosokat tartósan, több hullámban vissza-visszatérően sújtó tömegjárványok, főként a kolera elrettentő példáira,⁵¹ igazában mégsem csak erről volt szó. Igaz, a korban mély beidegződések hatottak abba az irányba,

hogy a társadalmi jelenségekhez biológiai analógiákon át, hamisítatlan orvosi látásmóddal férközzenek közel. S ebben bizonynyal része volt annak is, amit Carlo Ginzburg szellemes tanulmányában állít, hogy tudniillik a kortárs orvostudomány a humaniórákkal még alapvetően azonos megismerési modellt képviselt. A korabeli orvoslás szokványos eljárása volt ugyanis, hogy az egyedi közvetlen megfigyelését kvalitatív jellegű ténymegállapítással, a diagnózis felállításával zárta le.⁵² Jellegénél fogva ez a fajta megismerési „technika” éles különbséget tett jó és rossz, egészséges és egészségtelen, normális és abnormális között. Az emberi világra és annak képződményeire alkalmazva pedig úgy működött az iménti szemléletmód, mint ahogyan Michel Foucault beszél a hatalom „normalizálási” technikájáról. Magától adódott tehát, hogy a polgári értékek tagadása vagy akár csak elhanyagolása, a velük szembeni ellenállás, a mondott értékek táplálói és védelmezői szemében ne tűnjék másnak, mint pusztá eltévelyedésnek, patológikus megnyilvánulásnak, s mint ilyen, jól megragadhatónak tűnt a rendelkezésre álló orvosi-egészségügyi metaforákkal is. „A polgári társadalomreformerek tudatában – írja Ann-Louise Shapiro – a fertőzött kunyhóikból nap mint nap előbújó városi munkások egyszerre jelentették az egész társadalmat érintő biológiai, morális és politikai veszélyforrást... Nem véletlen, hogy a reformerek egymást átfedő csoportjaiban a lakásügy reformja lett az első számú prioritás, úgy tűnt ugyanis, hogy ez a munkásosztály fertőtlenítésének és pacifikálásának a legígéretesebb módja.”⁵³

Egy szó mint száz: a tőkés városfejlődés és -fejlesztés, e folyamat nagyvárosokat érintő része felfokozta a társadalmi rétegek térbeli elkülönülését. Ami Párizst illeti, „Hausmann rombolásai, ritka kivételekkel, nem tüntettek el egész negyedeket, de abba az irányba hatottak, hogy egymástól elszigeteljék azokat.”⁵⁴ De a francia főváros mellett, ha talán nem is ilyen látványos módon, nem teljes újjáépítéssel egybekötve, hasonló folyamat ment végbe Londonban is, ahol a lakosság területi polarizálódása a század végére már hiánytalanak nevezhető.⁵⁵

És rokon szándékok mozgatták – a katonai és az infrastruktúra modernizálását célzó megfontolások mellett – Bécs várostervezőit is, amikor a Ringstrasse megalkotásával (1860 után) szinte két részre osztották az eddig is e vonal mentén elkülönülő szocio-fizikai városrészt: a körúton belüli arisztokrata és közép- vagy inkább nagypolgári népességű, reprezentatív középületekkel teletűzdelt belvárosra, az úgynevezett Ring-zónára, valamint a körutakon kívüli munkások lakta külvárosokra.⁵⁶

Ami Berlint és Budapestet illeti, a két fővárosban a szélső társadalmi rétegek térbeli elkülönítése kevésbé öltött szembeötlő méreteket, bár jól felismerhető nyomai így is létrejöttek az új városkép századvégi megalkotása nyomán. Hiszen a külvárosokban vagy a peremtelepüléseken a külön munkásnegyedek, majd az ellentétes oldalon, a felső- és a középosztályok által benépesített belső városnegyedek főbb kontúrjai itt is, ott is hamar kirajzolódtak. Mégis: a két ellentétes osztály tagjai helyenként egymás közelében maradtak, pontosabban szólva, köztük a térbeli távolság mindig kisebbnek mutatkozott, mint más európai (és észak-amerikai) nagyvárosokban. E társadalmi keveredés közvetlenül összefüggött a bérházak e két városban megfigyelhető általános elterjedtségével. A Vilmos-kori Ber-

linben, szimptomatikusan, nem találni egyetlen olyan kerületet sem, ahol a munkáslakások aránya meghaladta volna a teljes lakásállomány 80 százalékát; ugyanakkor meglepően gyakoriak a kevert lakótársadalmú bérházak. Berlin Haussmannja, James Hobrecht csökönyösen pártolta a közép- és a munkásosztály által együttesen lakott bérház típusát. Úgy vélte, hogy a különböző rétegek így megvalósuló térbeli közelsége hozzájárulhat gazdag és szegény megbékéléséhez, a közöttük gyakori konfliktusok, ellenségeskedések könnyebb elsimíthatóságához.⁵⁷

Nem tudni, volt-e ehhez fogható eszmei forrása a kevert lakóközösségű bérházak budapesti meghonosításának. Tény viszont, hogy ha főleg nem is a külvárosok bérkaszárnyaiban, hanem a belső városrészek kevésbé rangos bérpalotáiban (és ezeken a területeken ezek alkották a többséget) különböző társadalmi rétegek képviselői egyidejűleg voltak jelen egyazon lakóházban. Nemcsak a mellékutcák szerényebb épületeire érvényes ez, hanem még a Nagykörút legtöbb bérházára is. Helyesen summázza Hanák Péter, miszerint: „A magánszféra szoros elkülönítésének és az alsóbb néposztályoktól való minél teljesebb elkülönülésének burzsoá elve Budapesten kevésbé érvényesült, mint Nyugat- és Közép-Európa egyéb nagyvárosaiban. Az udvari lakásokban... kispolgári családok, hátul pedig munkások, szegény emberek éltek együtt gazdag polgárral, sőt bizonyos fokig az életébe is beláttak.”⁵⁸ Mindebből azonban nem következik, hogy minden budapesti bérház, kivált bérpalota bérlőközössége kevert lett volna. S még kevésbé kell arra gondolni, hogy a magyar fővárosban nem léteztek masszívan munkáslakta kerületek, olyan proletárgócok, amelyek mégiscsak a munkások többségének szolgáltak lakhelyül. Minderről később bővebben esik majd szó.

Az imént említett városok közötti különbségek további árnyalása sem teheti kétségesé, hogy a fejlett európai és észak-amerikai metropoliszok mindegyikében nőtt és megszilárdult a rétegek szegregációja. S ebben az összefüggésben komoly súlya van annak, hogy belvárosi vagy munkások lakta külvárosi negyed utcáját, közterét vizsgáljuk-e. Például azért, mert már csupán a fekvésüktől függően más és más funkciók hordozói lehettek e nyilvános térések. A belváros széles, reprezentatív középületekkel szegélyezett sugár- és körútjai „nyertek” felhatalmazást arra, hogy szakrális közösségi-politikai eseményeknek szolgáltassanak színhelyül: itt rendezték (rendezik ma is) a nyilvános ünnepeket, tömegfelvonulásokat, katonai parádákat, szóval a hatalom által kezdeményezett és jóváhagyott ceremóniákat, közösségi rituálékat. Ehhez fogható nyilvánosság-funkcióval a külvárosok lakónegyedeinek az utcái (terei) közül természetesen egy sem rendelkezhetett.

Továbbá: eltértek egymástól abban is, hogy amíg a belváros útjain, utcáin, közterein az élet, a nyilvános megjelenés hétköznap is inkább tartotta magát a polgári mércékhez, amelynek a csendben maradás, az önfegyelem, a szociabilitás minimálisra szorítása képezi a lényegét, addig a külvárosok nyilvános térésein erőszakkal kellett annak valamelyest érvényt szerezni. Ennek egy némely vonatkozásáról szólok még a könyv további részében.

Kié az utca?

Az utca mint köztér használatát hagyományosan az szabta meg, hogy tág lehetőség nyílt az informális élet, a társaslét szociabilitásának itteni kiélésére. E hagyomány élesen szembekerült a köztér szabályozásának, tulajdonképpeni semlegesítésének azzal az elképzelésével, amely a hatóságokat a 19. század elejétől és még inkább középtől kezdte átítatni. Angliában például az utcai köztér használatát illető korábbi egyetértés a múlt század derekán bomlik fel, amikor megkezdődik az utca hatósági „igazgatása”. Ennek jegyében egyre-másra látnak napvilágot az utca rendjéről intézkedő szabályzatok.⁵⁹ De ide nyúlunk vissza a városi rendőrség korabeli szervezeti kiépítése és a rendőri tevékenység fogalmának a radikális kitágítása is. Ezekkel a lépésekkel megindult az utca polgári kódjának, mint általában érvényes (és kötelező) normának, a ráerőszakolása a társadalom széles tömegeire. Ami azután gyakran közvetlen beavatkozást tett szükségessé az egyes emberek és szűkebb közösségek életébe, magánautonómiájába. A század derekán az észak-angliai városokban például „a rendőrség fellépése azt a hatást keltette, hogy támadás éri a hagyományosan szentesített szabadságot – az utcai csoportosulás szabadságát... A rendőr szokványos felszólítására (tovább, tovább!) reagáló tömeges attitűd nyugodtan besorolható a munkásosztály engedetlenségi viselkedésformái közé”.⁶⁰

A rendőr beavatkozása a nyilvános életvitelbe nemcsak hogy intenzívvé vált, de a jellege is megváltozott. „A kényszer-akkulturációnak is nevezhető felügyelet hatékonyságát fokozandó az elszórt, erőszakra hagyatkozó ellenőrzést felváltotta az a fajta rendőri fegyelmezés, amely a szüntelen felügyelet nyomásának tette ki a népességet. Ez a hatalomérvényesítés megköveteli a hatalom képviselőjének, a rendőrnek mindenkor fizikai jelenlétét, fűrksző-vizslató tekintetének irritáló állandóságát, hogy mindenkiben meggyökereztesse annak tudatát, hogy a rendőr mindig a közelben van és bármikor a helyszínen teremhet.”⁶¹ A fegyelmezés iménti metódusa a benthami panoptikumban rejlő hatalomtechnikai elvet viszi át a napi gyakorlatba, s mint ilyen, hamisítatlan normalizáló-mikrohatalmi stratégiának tekinthető.

A szüntelenül fűrksző rendőri tekintet azonban csak akkor lehet igazán hatékony, ha vizuálisan uralja a felügyeletére bízott terepet, és egyúttal képes eligazodni a fegyelmezendő idegenek világában. A város „szöveg”-e, az idegenek alkototta nagyváros kaotikus világa ugyanakkor mind kevésbé érthető, értelmezhető pusztán vizuális jelek alapján. A rendőr viszont ahhoz, hogy feladatának megfelelhessen, pusztán vagy döntő mértékben az iskolázott tekintet megismerő (tájékozódó) képességében bízhat, ez a legfőbb eszköze. Hogy milyen jelentősége volt a korban a rendőri tekintet „intelligenssé” tételének, azt egy philadelphiai példán mutatom be. „A járőröknek szükségük volt valamilyen módszerre, hogy egyetlen pillantással eldöntsék az illető társadalmi állását. Azok az amerikaiak, akik igyekeztek megszabni, hogy kit tartóztasson le a rendőrség, főként a ruházatban jelölték meg a szociabilitás megnyilvánulását. A viselet jól megválasztott együttese ti. megmutatta, hogy viselője tisztában van a »rend, a rendszeresség és az

időbeosztás» értékével... Az viszont, aki slamposan öltözködik, a közönségre nézve potenciálisan veszélyt jelenthet, az ilyeneket tehát a rendőrségnek gondosan szemmel kell tartani. A külső megjelenést irányítóként kezelve az alkalmazottak így gyorsan azonosíthatták, s nyomban ellenőrzésük alá is vonhatták a társadalom jólétét veszélyeztetőket.⁶²

Az utca személytelenné tétele fontos feladatát képezte a „morális reform” ügybuzgó végrehajtóiként ténykedő rendőröknek. Az utcai és egyéb közterek ilyen értelmű semlegesítését számtalan példán illusztrálhatjuk. Közülük az egyik legszükségesebb az, amely szerint a berlini bérkaszárnnyak egyikében-másikában a tulajdonos házirendbe foglalt tiltással illetve a gyerekek udvari játszadozását, vagy a bérlők azon szokását, hogy a lakásukban facipőt hordjanak, az ablakpárkányokra virágokat helyezzenek vagy kiálljanak a gangra és a lépcsőházban beszélgessenek.⁶³ A magán- és a közsférának az efféle tiltásokban kifejeződő végtelen téri szétválasztására példa az is, hogy Philadelphiában, szintén a múlt század derekán, a rendőr kötelességévé tették az olyan utcán talált részeg őrszobai elzárását, aki nem tudott számot adni a nevééről és lakcíméről. Így kívánták elejét venni, hogy az illető privát életfunkcióját, az alvást köztéren, az utcán oldja meg.⁶⁴

De túl az említetteken, az utcai nyilvánosság terjedelmét is másként határolja körül a viselkedés új polgári felfogása, mint a továbbélő népi hagyomány. Egyebek között legitimitását veszti az utcai árusítás vagy szórakozás, amely specializált közterek illetékességébe kerül át (bolt, piaci csarnok, szórakoztató intézmények). Szabályrendeletek garmadájával igyekszik a hatóság gátat vetni az utcai árusok ténykedésének éppúgy, mint az utcai zenészek működésének a századközép Angliájában. És hasonlóképpen tilalomlistára kerülnek a főleg fiatalokat megmozgató utcai játékok és sportok, az utcán űzött futballozás, birkózás és a többi közösségi esemény.⁶⁵

Nem követjük most tovább a történetet, amely a köztér fogalma, használatának a joga és illetékessége körüli szüntelen vita és konfliktusok sorozata úgyszólván mind a mai napig.

A nyilvánosság, maga a városi köztér azonban nem csak azáltal ölt mind „modern”-ebb jelleget, hogy a viselkedésre felülről rákényszerítik az egyre nyilvánvalóbb egyöntetűséget. Valójában ez az, amit a nyilvános tér semleges vagy holt térré szegényesítéseként, a kizárólagosan funkcionális használatra csupaszított nyilvános szféraként határoztunk meg korábban. Ennek a folyamatnak ugyanakkor határozott társadalomtörténeti következményei is voltak. A mód, ahogyan valaki vagy valakik a nyilvánosságban megjelennek és nem kevésbé, hogy mi a megjelenés célja, végül hogy a nyilvánosságformák – a mikroterek – melyikéhez férhetnek hozzá minden különösebb korlátozás nélkül és melyekhez nem vagy csak feltételesen – mind-mind fontos státuszjegy. Arra szolgáló jelzések, hogy adott személy és csoport hol foglal helyet a vagyoni-jövedelmi egyenlőtlenségek, a hatalmi alá- és fölérendeltségek bonyolult rendszerében. Sőt mi több, ezek a „helykijelölő” vagy indikátor-funkciók nem pusztán visszatükrözik az ettől függetlenül létrejött társadalmi szerkezetet, hanem olyan tényezők is egyúttal, melyek mint identitások és viselkedésmódok a társadalmi különbségek szubjektív

észlelésére is módot adnak. A következőkben két példán mutatom be, hogy az el-
ütő térhasználati szokások a társadalmi tagoltságot miként konstruálják, de leg-
alábbis a viselkedés síkján hogyan terjesztik ki a társadalmi szerkezet tárgyi való-
ságának szubjektív tapasztalatát szilárdítását.

Az ünnep fent és lent

A társadalom egészét megmozgató nagy – akár történelmi évfordulókhoz, akár vallási – eseményekhez kötődő ünnepek megülése során is folyton érvényesül a társadalom szubkulturális tagoltsága. Rosenzweig az amerikai Függetlenség Napja, július 4-e ünneplésének jellegzetes társadalmi típusait írja le a múlt század végéről. Jóllehet talán a legfontosabb amerikai nemzeti ünnepről van szó, az északeleti kisváros, Worcester lakosai eltérően ünnepeltek „fent” és „lent”. A módosabb családok többnyire tartózkodtak a nyilvános rituális ceremóniákban való részvételtől. „Egészében, a közép- és felső rétegek Július 4-e ünneplése túlnyomóan privát és exkluzív jellegű volt: a formális esti parti, a tenisz vagy a krikett, a társasági vizit, a szűk körben rendezett piknik, a klubbeli ebéd, a zongorahangverseny vagy a vidéki barangolás – ezek voltak a Függetlenség Napja eltöltésének legkedveltebb módjai.”⁶⁶

A város társadalmának alsó pólusán, a munkások között ugyanakkor a kollektívában, tehát az utcákon, a parkokban időzés szokása divott. Ünnepi viselkedésük e köztereken ráadásul hangsúlyozottan elütött hétköznapi magatartásuktól. „A Július 4-i tömegek alkoholfogyasztását és duhajkodását úgy értékelhetjük, mint a fegyelemnek és a rendnek, vagyis mindannak az elutasítását, az attól való elszakadást, melynek a Worcester-i munkások napi munkájuk során rendre ki voltak téve... ámbár a Július 4-i tömegekre jellemző vidámság és felszabadultság nem kizárólag a mindennapi élet fegyelmeinek és hierarchiájának ünnepi tagadását fejezi ki, de éppúgy a hierarchiából s a fegyelemből legtöbb hasznot húzókkal szembeni ellenséges érzületet is.”⁶⁷

Az ilyen és hasonló ünneplések szociális megosztottságára a századforduló idejéből származó modellértékű példánk a millenniumi ünnepségsorozat „koreográfiájába” enged bepillantást. „Két momentum szerepelt az ünnepségsorozatban, ahol maga a »nép« is képviseltethette magát. Az egyik a kiállítás, melyre a kereskedelmi miniszter igen olcsó utakat szervez, ott szállást és étkezést biztosít a szegényebb, vidékről a fővárosba jövő látogatóknak, s mindezt maximum öt forintért. Körülbelül nyolcvanezren nézhették meg e módon a kiállítást a majdnem hatmillió látogatóból. A kiállítás megtekintésén kívül elkábulhat az egyszerű ember a banderiális felvonulás pompájától is... Az igazán a »népnek« rendezett ezredéves ünnepség május 17-én zajlik le a Vérmezőn, az 1867-es koronázási népünnepély helyén, annak mintáját követve. Ekkor rendez itt a főváros egy olyan »mulatságot«, melyet még a fővárosi polgárság lapja is Panem et circenses címmel ismertet. Itt azután a király látogatásán kívül semmi sem fenséges, semmi sem pompázatos; ... Van (viszont) póznamászás, zsákbanfutas, mutatványos sátrak, ökörsütés, s a legkülönbözőbb zenekarok szolgáltatják a talpalávalót...”⁶⁸

A dolog lényegén semmit sem változtat, hogy gondosan megrendezett vagy spontán lebonyolított ünnepről van-e szó. Nyilvánvaló, hogy a millenniumi ünnepek „megrendezett népi mulatságai” valós szükségletet elégítettek ki, spontán igényeket jeleztek, bár egyúttal üzleti alapon is álltak. Érdemes itt utalni rá, hogy az ünnepek reprezentatív felében a köznép legfőbb csak passzív bámulója lehetett az ünnepi ceremóniának (a banderialis felvonulásnak), aktív ünneplésre így egyedül a saját köreibben, ám azért nyilvánosan nyílt lehetősége.

Az egy és oszthatatlan nyilvánosságnak az ünnepi viselkedés közegében bekövetkező szétaprózódása a társadalom szociális és szubkulturális sokféleségéből fakadt. Hasonló következményei voltak ugyanakkor a nemi szerepekből sarjadó distinkcióknak is.

Férfi „szociabilitás” – női „otthoniasság”

A múlt században, a korábbiaknál, de a későbbieknél szintűgy határozottabban elvált egymástól a férfiak és a nők fizikai mozgásteré. Az élet külön férfi és külön női világra történő felosztása egybeesett a köz- és a magánélet elválasztásával és szembekerülésével. Miközben az eszmények szintjén éppúgy, mint sok tekintetben a napi valóságban is megvalósult a nők otthonhoz láncolása, a sajátságosan női hivatás fogalmát szorosan egybekapcsolták a családi életen belüli tevékenységekkel. A nők (a feleségek, a leánygyermek, illetve nemre való tekintet nélkül a kisgyermek) kirekesztése a zajos, piszkos, erkölcstelen, pénzszagú és tülekedő külvilágból (a munka, a hivatal, a közintézmények és egyáltalán a közszféra megannyi színterén zajló nyilvános életből) egyszerre volt feltétele, egyúttal eredménye az otthon, általa a nő tisztaságának, erkölcsi magasabbrendűségének, spirituális voltának. A férfiak ilyen módon már kamaszkoruktól kezdve privilégium gyanánt élhették a nyilvános életet, szabadon forgolódhattak a kinti élet zűrzavarában; egyúttal az is megadatott nekik, hogy egyszerre (pontosabban: váltakozva) legyenek jelen kint, a nyilvánosságban és bent, a magánszférában. Hadd fűzzem ehhez gyorsan hozzá: a köz- és a magánélet kettősségének a nemi szerepekben jelentkező merev szétválása, szélsőséges módon, jószerivel csak az angol-szász országokban, ott is legfőbb a középosztályok körében ment végbe.⁶⁹

A középosztálybeli nők kirekesztése a nyilvánosság teréből, vagy legalábbis azok többségéből másként történt, mint az alsó osztálybeli férfiak távoltartása a nyilvánosság e szféráitól. Őket vagyoni cenzusok, belépti díjak megszabásával, olykor pedig az előfizetők vagy a tagok előzetes megszűrésével rekesztették ki. Ám a középosztálybeli nők esetében mindezt nem szabályok, hanem társadalmi szokások útján került sor; a nő és családjának tiszteletreméltósága függött tőle, hogy betartják-e a nyilvánosság előli elzárkózás követelményét.

A diszkrimináció nyomán a középosztálybeli és tiszteletre méltó nő a tempomon, néhány üzleten vagy a hangversenyeken, kiállításokon és bizonyos estélyeken kívül nemigen mutatkozhatott a szélesebb nyilvánosság előtt, kivált nem egymagában és ott, ahol férfiak is jelen voltak. A fizikai mozgáster feltűnő korlátozása olyan fokra hágott, hogy annak akár a legenyhébb megsértése is társadal-

mi következményekkel járt. „A módos közép- és felsőosztálybeli nők esetében, jegyzi meg Davidoff és Hall, a sétálás a szegénység vagy a különtség jelének számított; sétálni legfőlegbb egészségi okokból vagy merő felüdülés végett mentek.⁷⁰ Az angol (az amerikai) viktoriánus középosztályi család életében a kertvárosi házat övező (magán-) kert az egyedüli térség, ahol a két nem tagjai szemmel láthatóan nem különülnek el egymástól. Hiszen még a lakáson belül is a nemek és a generációk (és természetesen a személyzet) külön-külön szobákat használtak, fizikai elkülönülésük így a végeletekig fokozódott. De olykor még a kert használatában is kísértettek a nemek egymás közti elkülönülési hajlamai. „A 18. században a gyógynövény- és gyógyszertermesztés (!) mint női tevékenység elenyészett. Ahogy a piac behatolt erre a területre, ezek a fogyasztás vagy az amatőr kertészkedés ágaiba szorultak vissza. A kert imázsán belül a nőket egyre inkább a virágokkal, a pompás színekkel, a törekenységgel, a kellemes illattal és díszítésre termelt voltukkal hozták kizárólagos összefüggésbe.⁷¹ Így terjedt ki még a kert fogalmára is a férfi és női világ dualitása, amely azután úgyszólván szegregálta természet és ember kapcsolatát, megkülönböztetve a „természethez” vonzódás külön férfi és külön női válfaját.

Számos jele van annak, miszerint a munkások közül is sokan ambicionáltak, hogy családjaik nőtagjait bezárják az otthon falai közé. Mivel azonban a nőknek ebben a társadalmi körben igen nagy hányada végzett otthoni és kivált otthonon és házon kívüli kereső tevékenységet, még ha arra zömmel a férjhez menés előtti életciklusban került is sor, a női otthoniasság gyakran volt inkább csak ideál, mint tényleges valóság. Leginkább a munkaerőpiacról kivonuló munkásfeleségek kezdtek középosztályi társaikhoz egyre hasonlóbakká válni.

A kocsma, a munkások szabadidő eltöltésének legfontosabb félnyilvános színtere például éppúgy nem tűrte falai között a nőket, mint a kávéházak; sőt, még az utóbbinál is zártabb maszkulinitásával tűnt ki.⁷² Ez a családon belüli patriarchalizmus, amely tehát semmivel sem kevésbé szigorú, mint a középosztályi családokban, úgyszólván általános európai jelenség, melyet – orális történetírói módszerekkel – éppen egy közép-európai metropolisz, Bécs kapcsán dokumentált legalaposabban a kutatás.⁷³

Mégis: a munkásság szintjén nem jöhetett létre a férfi és a női világ olyan végletes kettőssége, mint a középosztályén. Természetesen éppen a két nem munkaerőpiaci nyilvánosságához történő „egyenlőbb” hozzáférése volt ennek fő akadálya. A munkáscsaládok női előtt így több a lehetőség, hogy a férfiak oldalán, akár tőlük függetlenül is használhassák a nyilvánosság különféle intézményeit, látogassák annak színtereit, amint azt Kathy Peiss New York-i vizsgálatai meggyőzően igazolták.⁷⁴

E városnál, mint példánál maradva, az is egyre világosabb, hogy a két nem nyilvánosságához fűződő egyenlőtlen viszonyát a nagyvárosi tömegkultúra, a modern szórakozási módok fogják a századfordulótól egyre gyorsuló ütemben felbomlasztani. Sok adat szól amellet, hogy a mozi közönségének két fő összetevője volt a némafilm korszakában: a fiatalok főként az alsó társadalmi osztályok képviselőiben és a nők, benne nagyszámú középosztálybeli hölgygel. A

döntő mégis az, ami a modern parkett-tánc elsőkénti amerikai meghonosodásával, majd ezt követő európai divatjával következett be a férfi és a nő nyilvános kapcsolatában. A mozik és kivált a zenés-táncos szórakozóhelyek azért igazán újszerűek, mert korábban elképzelhetetlen keveredést tettek lehetővé és idővel megszokottá; a különféle osztályok férfi- és nőtagjai (olykor nem is csak egy társadalmi osztályhoz tartozó képviselői) ugyanis együtt és egyszerre használták nemegyszer igazán bensőséges módon ugyanazt a közteret vagy nyilvános intézményt. Erenberg a New York-i Kabare szerepét elemezve állapította meg: „Amiként a többi újfajta szórakozási forma esetében is, a férfiak és a nők itt (a kabareban – Gy. G.) együtt jelentek meg nyilvánosan olyan környezetben, melyet 19. századi normák szerint sem illendőnek, sem kiszámíthatónak nem nevezhettek, akár az előadók produkcióit, akár a közönség viselkedését tekintve.”⁷⁵ Itt és ekkor születik a modern, a 20. századi páros tánc, amit ezúttal már nem csak előadnak, de maguk a vendégek is művelnek. Radikális életformaváltáshoz járul hozzá, hogy a páros tánc megköveteli a férfi és a női test szoros közelségét, vagyis hogy nyilvánosság elé tárja (például a tangó) a két nem tagjai közötti érzelmi és szexuális vonalmat. Ennek nyomán azután a nyilvánosság nemileg specifikus jelentése, a köztér kizárólagos férfi-birodalomkénti működése mindinkább elhalványodik, és konzervativizmus gyanánt szorul vissza mind ritkább rezervátumaiba. Ilyen rezervátum például az angol klub, az a mereven férfi (és közép-, sőt felső-középosztályi) nyilvános intézmény, melynek aligha találjuk párját Európa kontinentális társadalmában.

A polgári, a középosztályi család (természetesen nem csak az angolszász országok társadalmában) a nyilvános szférától határozottan elkülönülő magánélet hordozójaként, az intimitás és az informális misztikus világaként tekintett önmagára. Jóllehet ez a család sem hiánytalanul organikus egység többé, mert például nemi szerepek szerint is tagolódik. A kinti világban kenyérkeresőként otthonosan mozgó férfival szemben a nő külön és kizárólagos élettere maga az otthon és a család-háztartás. A témára irányuló kutatások újabban kissé túlzónak ítélik azt a nemrég még osztatlanul népszerű elképzelést, miszerint a magánélet és a nyilvánosság egyértelmű szétválásával a női nemi szerep azon a ponton ér véget, ahol a nyilvános szférába lépünk át. A középosztályi fogyasztói kultúra, e sajátosan nagyvárosi nyilvánosság fokozatos létrejötte, mindinkább úgy tűnik, főként a nők előtt nyitotta meg az utat a nyilvánosság felé. A nagyáruház szimbolizálja, összegzi talán legnyilvánvalóbb módon ezt a női nyilvános létet, amely a vásárlás gyakorlatában jelenik meg, és mint női divat intézményesül.⁷⁶

Hasonlóképpen nyilvános szereplehetőséggel járt a középosztály és a középpolgárság nőtagjai számára rendszeres elfoglaltságot nyújtó egyesületi karitász elterjedése is.⁷⁷

Mégis: mindezek ellenére sem szűnik meg a férfi és női világ jellegzetes kettősége, a külön életszférák rendje. Nem, mivel a nők számára birtokba vehető nyilvános szerepek szinte soha nem terjeszkednek odáig, hogy a hasznot hajtó, tehát a kenyérkereső tevékenységek is belefoglaltassanak; sőt ellenkezőleg, kifejezetten a férfiak által előteremtett javak elköltésére irányulnak (fogyasztás, szociális jóté-

konykodás). Továbbá: a jelzett szerepek szintén nemi szegregáltságukkal hívják föl magukra a figyelmet, hiszen a férfiak nem osztoznak azokon. Szemléletes példa rá a divat, valamint a puritán férfiöltözködés dualizmusa.

Am e kérdések beható vizsgálata már nem tartozik szűkebb tárgyunkhoz. A köztér nemileg és osztályalapon szegregált fogalma, ezt szem előtt tartó gyakorlati bírtokbavétele, e jellegzetesen 19. századi fejlemények tehát egyidősek a modern nagyvárosi nyilvánosság megszületésével és fizikai jelenségként ekkor végbe menő tárgyasulásával. A következő fejezetben azt vizsgáljuk, hogy az 1870-től gyorsan metropolisszá átalakuló Budapesten milyen jelentést kapott a köztér, valamint, hogy ennek milyen mindennapi térhasználati szokások feleltek meg a dualizmus végéig terjedő évtizedekben.

Jegyzetek

1. Richard Sennett: *The Fall of Republic Man*. Vintage, New York, 1978. 195. o.
2. Uo. 196. o.
3. J. Frykman – O. Löfgren: *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick, N J., 1987. 257. o.
4. Uo. 269. o.
5. E folyamatokról bővebben lásd L. Davidoff – C. Hall: „The Architecture of Public and Private Life: English Middle Class Society in a Provincial Town 1780–1850.” In D. Fraser – A. Sutcliffe (eds.): *The Pursuit of Urban History*. London, 1983; M. J. Daunton: *House and Home in the Victorian City*. London, 1983. 263–286. o.
6. F. Engels: *A munkásosztály helyzete Angliában*. MEM 2. köt. Bp. 1958. 242. o.
7. Walter Benjamin: „A második császárság Párizsa Baudelaire-nél.” In Uő: *Angelus Novus*. Bp., 1980. 872. o.
8. Richard Sennett: i. m. 135. o.
9. Walter Benjamin: i. m. 857. o.
10. Uo. 853. o.
11. Peter Brooks: *The Text of the City*. Oppositions, 1977. 9. o.
12. Walter Benjamin: „Párizs, a XIX. század fővárosa.” In Uő: *Kommentár és prófécia*. Bp., 1969. 75–76. o.
13. Walter Benjamin: i. m. *Angelus Novus*, 852. o.
14. Anthony Vidler: „The Scenes of the Street: Transformations in Ideal and Reality, 1750–1871.” In S. Anderson (ed.): *On Streets*. Cambridge, Mass., 1978. 81. o.
15. Walter Benjamin: i. m. *Kommentár és prófécia*, 79–80. o.
16. Anthony Vidler: i. m. 81. o.
17. A panoptikum hatalmi felhasználását elemzi Foucault a börtön benthami elképzelése kapcsán. Lásd Michel Foucault: i. m. 273–285. o. A foucault-i paradigma széles körökben hatott, így a panoptikum gyakorlati felhasználásáról a gyári munkarend terén lásd Michelle Perrot: „Az ipari fejelem három korszaka a XIX. századi Franciaországban.” In Gyáni Gábor (szerk.): „Változás és folytonosság”. *Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról*. KLTE, Debrecen, 1992. 82–83. o.
18. Stephan Oettermann: *Das Panorama Die Geschichte eines Massenmediums*. Frankfurt am Ma-

- in, 1980.
19. Walter Benjamin: i. m. *Angelus Novus*. 850. o.
 20. A különbségről, ami a két írónál megfigyelhető, Peter Brooks: i. m. 10–11. o.
 21. A témáról alapvető: David H. Pinkney: *Napoleon III. and the Rebuilding of Paris*. Princeton, N. J., 1972; Donald J. Olsen: *The City as a Work of Art*. London–Paris–Vienna; Yale University Press, New Haven – London, 1986. 35–58. o.
 22. Anthony Sutcliffe: „Architecture and Civic Design in Nineteenth Century Paris.” In I. Hammarström – T. Hall (eds.): *Growth and Transformation of the Modern City*. Stockholm, 1978. 93. o.
 23. Marshall Bermann: *All That is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. New York, 1982. 151. o.
 24. Walter Benjamin: *Angelus Novus, 874. Az áruház mint a párizsi szociabilitás új formája* Emile Zola *Hölgyek öröme* című regényében elevenedik meg. A regény témáját adó áruházzal nagyhatalás történeti feldolgozás is született. Michel B. Miller: *The Bon Marché. Bourgeois Culture and the Department Store, 1869–1920*. Princeton, N. J., 1981.
 25. Walter Benjamin: i. m. *Angelus Novus*, 860. o.
 26. Uo. 868. o.
 27. Idézi, uo. 892. o.
 28. Marshall Bermann: i. m. 152. o.
 29. Georg Simmel: „A nagyváros és a szellemi élet.” In Szelényi Iván vál.: *Városszociológia*. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973. 251–267. o.
 30. Georg Simmel: i. m. 253. o.
 31. Uo. 255. o.
 32. Alfred Schütz: „Az idegen.” In Hernádi Miklós (vál.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Válogatás. Bp., 1984. 405–414. o.
 33. Lyn H. Lofland: *A World of Strangers. Order and Action in Urban Public Space*. New York, 1973.
 34. Uo.
 35. Lásd a bevezető fejezet gondolatmenetét, miszerint a kommunikációs rendszerként tekintett kultúra, maga a mindennapi élet mint „jelek rendszere”, „szöveggént” olvasható.
 36. Lyn H. Lofland: i. m.
 37. Philippe Ariès: „A gyermek és a családi élet az ancien régime korában.” In Uő: *Gyermek, család, halál*. Tanulmányok. Bp., 1987. 213–214. o.
 38. François Bedarida – Anthony Sutcliffe: „The Street in the Structure and Life of the City. Reflections on Nineteenth-Century London and Paris.” *Journal of Urban History*, 6, 4, (1980), 387. o.
 39. Marshall Bermann: i. m. 159. o.
 40. Zola nevezi így a 19. század végén Párizst. Lásd Anthony Vidler: i. m. 100. o.
 41. P. M. Hohenberg – L. H. Lees: *The Making of Urban Europe 1000–1950*. Cambridge, Mass., 1985. 293. o.
 42. Pilar Folguera: „City Space and the Daily Life of Women in Madrid in the 1920s.” *Oral History Journal*, 13, 2, (1985), 53. o.
 43. A 19. századi nagyvárosi pályaudvarokról lásd Donald J. Olsen: i. m. 69, 161–162, 171–172 és 177. o.
 44. Ennek jellegzetes eseteit tárgyalja Lyn H. Lofland idézett művében.
 45. K. C. Grier: *Culture and Comfort: People, Parlors, and Upholsters, 1850–1930*. University of Massachusetts Press, 1989.
 46. C. E. Clark, jr.: „Domestic Architecture as an Index to Social History: the Romantic Revival and the Cult of Domesticity in America, 1840–70.” *Journal of Interdisciplinary History*, 7, 1, (Summer 1976), 33–56. o.
 47. M. J. Daunton: „Housing.” In F. M. L. Thompson (ed.): *The Cambridge Social History of Britain 1750–1950*. Vol. 2. Cambridge, 1990. 207–208. o.

48. Friedrich Engels: „A lakáskérdéshez.” In: i. m. MEM 18. köt. Bp., 1969. 246. o.
49. Vö. a 21. és 22. jegyzetben felsorolt irodalommal.
50. Anthony Vidler: i. m. 91. o.
51. Richard J. Evans: „Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe.” *Past and Present*, 120, (1988); Patrice Bourdelais: „Városi járvány-e a kolera?” *Világtörténet*, 1988. tél, 72–80. o.
52. Carlo Ginzburg: „Clues and Scientific Methods.” *History Workshop*, 9, (1980), 20–21. o.
53. Ann-Louise Schapiro: *Housing the Poor of Paris 1850–1902*. Madison, 1985. 159. o.
54. Daniel J. Olsen: i. m. 147. o.
55. Uo; Gareth–Stedman Jones: *Outcast London. A Study in the Relationship between Classes in Victorian Society*. New York, 1984. 2., 166. o. Ugyanakkor a szegregáció erősödésének tézise maga is vita tárgya; lásd David Cannadine: „A 19. századi városok lakóhelyi differenciálódása: a térformáktól a társadalmi alakzatokig.” In Gyáni Gábor (vál., szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Debrecen, 1995. 63–74. o.
56. Daniel J. Olsen: i. m. 80. o.; Carl E. Schorske: „The Ringstrasse. Its Critics and the Birth of Urban Modernism.” In Uő: *Fin-de-Siècle Vienna. Politics and Culture*. New York, 1981. 253–54 o.; a bécsi zsidók nagyarányú szegregáltságáról, Klaus Hödl: „Viennese Jews and the Question of Ethnicity at the Turn of the Century.” In S. Zimmermann (ed.): *Urban Space and Identity in the European City 1890–1930s*. CEU, Bp., 1995. 115–133. o.
57. Hsi-Huey Liang: „Lower-Class Immigrants in Wilhelmine Berlin.” In A. Lees – L. Lees (eds.): *The Urbanization of European Society in the Nineteenth Century*. Lexington, Mass., 1976. 219–221. o.
58. Hanák Péter: „Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században.” In Uő: *A Kert és a Műhely*. Bp., 1988. 39. o.
59. M. J. Daunton: i. m. *House and Home*, 266–269. o.
60. R. D. Storch: „The Policeman as Domestic Missionary: Urban Discipline and Popular Culture in Northern England, 1850–1880.” *Journal of Social History*, 9, 4, (1976), 482. o.
61. Uo. 487. o.
62. D. R. Johnson: *Policing the Urban Underworld. The Impact of Crime on the Development of the American Police, 1800–1887*. Philadelphia, 1979. 124. o.
63. Hsie-Huey Liang: i. m. 221. o.
64. D. R. Johnson: i. m. 127. o.
65. M. J. Daunton: i. m. *House and Home*, 268–270. o.; D. R. Green: „Street Trading in London: A Case Study of Casual Labour, 1830–60.” In J. H. Johnson – C. G. Pooley (eds.): *The Structure of Nineteenth Century Cities*. Croom Helm, London, 1982. 139. o.
66. Roy Rosenzweig: *Eight Hours for What We Will. Workers & Leisure in an Industrial City, 1870–1920*. Cambridge, 1983. 68. o.
67. Uo. 72–73. o.
68. Szabó Dániel: „A millenneumi ünnepek.” *Világosság*, 1978/8–9. 505. o.
69. A domeszticitás eddigi legalaposabb történeti bemutatására lásd Leonore Davidoff – Catherine Hall: *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780–1850*. London, 1987; a domeszticitás fogalmának rövid összefoglalásához vö. Leonore Davidoff: „A »domeszticitás« mint téma az angol történelmi tanulmányokban.” In Gyáni Gábor (szerk.): „Változás és folytonosság.” 49–61. o.
70. L. Davidoff – C. Hall: i. m. *The Architecture*, 343. o.
71. Uők: i. m. *Family Fortunes*, 374. o. A nő imázsának és identitásának itt taglalt átalakulása Angliában a 18. század fejleménye. Lásd G. J. Barker–Benfield: *The Culture of Sensibility. Sex and Society in Eighteenth-Century Britain*. Chicago, 1992. különösen a 4–6. fejezet.
72. Roy Rosenzweig: i. m. 63. o.
73. Reinhard Sieder: „»Vata, derf i aufstehen?« A gyermekkor tapasztalata 1900 körül a bécsi munkáscsaládokban.” In Gyáni Gábor (vál., szerk.): i. m. 176–180. o.
74. Kathy Peiss: *Cheap Amusements: Working Women and Leisure in Turn-of-the Century New*

York. Philadelphia, 1986. 1. fejezet.

75. Lewis A. Erenberg: Steppin' Out. New York Nightlife and the Transformation of American Culture, 1890–1930. Chicago, 1984b 76. o.
76. Vö. Michael B. Miller: i. m. 178–190. o.; Bonnie G. Smith: Changing Lives. Women in European History since 1700. Lexington, 1989. 329. o.
77. Bonnie G. Smith: Ladies of the Leisure Class. The Bourgeoises of Northern France in the Nineteenth Century. Princeton, 1981. 6. fejezet; L. Davidoff – C. Hall: Family Fortunes, 429–436. o.; Marion A. Kaplan: The Making of the Jewish Middle Class. Women, Family, and Identity in Imperial Germany. Oxford, 199. 126–134. o.

